
TÁJÉKOZÓDÁS

LÁNYI GUSZTÁV

Pszichológia és politika

*Politikai pszichológia Magyarországon
a fordulat évétől a rendszerváltásig**

A „fordulat éve” (1948/49) utáni hazai viszonyok nem kedveztek a nyugatinak és „polgárinak” titulált tudományoknak, s ha csak annyit mondunk, hogy „nem kedveztek” – ez eufemisztikus körülírása lenne a durva és kegyetlen elnyomásnak. A szó szoros értelmében nem csak egyes tudományokat (pszichológia, szociológia, genetika, kibernetika stb.), de tudós művelőiket is kiirtották: egzisztenciálisan tették őket lehetetlenné, megfosztották állásuktól, munkájuktól, fizetésüktől, tudományos rangjuktól, címeiktől – és bizony az is előfordult, hogy börtön, kitelepítés, deportálás (sőt esetenként a halál) volt a „jutalom”.

A kemény ideológiai harc részletes politika-, művelődés- és tudománytörténeti taglalása persze most nem a mi feladatunk, számunkra csak annak rögzítése lényeges, hogy körülbelül a negyvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig, s tulajdonképpen a rendszerváltásig (1989/90-ig) lassan „kinyúló” interregnum alatt sem a pszichológia, sem a politológia nem vagy alig létezhetett. Pontosabban: politológia (e tudomány „amerikai” jelentésében vagy általában „nyugati” és „polgári” konnotációjával) természetesen egyáltalán nem is lehetett, mert korábban sem volt. A pszichológia viszont mégiscsak már úgy-ahogy kialakult, voltak intézményei, gyakorló szakemberei. Ez került veszélybe. A tét tehát valóban nagy volt. Ebben a helyzetben a hazai pszichológia és pszichológusok önvédelmi manővereit a „rejtőzködéssel” lehet jellemezni.

* Ez az írás részlet egy terjedelmesebb tanulmányomból, amely a politikai pszichológia hazai és nemzetközi viszonyaival, szemléleti sajátosságaival foglalkozik.

REJTŐZKÖDÉS – A PAVLOVI REFLEXOLÓGIA ÉS A MAKARENKÓI PEDAGÓGIA

A pszichológia tehát igyekezett mintegy „láthatatlanná” válni, elrejtette magát vagy a fiziológia, vagy a pedagógia mögé; a „szocialista nevelés” pedagógiai pszichológiája kötelező egyetemi és főiskolai stúdium is lehetett, miként a pavlovi reflexológia mögé bújva a kísérleti általános pszichológia is megmenekült a teljes felszámolástól. Az a néhány pszichoanalitikus pedig, aki egyrészt a második világháború megpróbáltatásai (az ő esetükben, többségük származása miatt, ez a zsidóüldözést, a deportálást, a holocaust borzalmaait jelentette), másrészt a „fordulat éve” után az őket is sújtó kiátkozást követően mégis itthon maradt és dolgozott, szinte katakombaszerű illegalitásba, jobb esetben az „orvos” tekintélyt sugalló címkéje mögé bújva mintegy titokban úzte („titokzatos” és „bűnös”) mesterségét (Harmat 1994:425–431). Az is előfordult, hogy az illető pszichoanalitikus – például Székács István – ugyan nem vándorolt ki, de évtizedekre felhagyott a pszichoanalitikus terápia gyakorlatával (Hadas 1995:40–41).

(*A szocialista lélekgyógyászat [gyilkos] „kalandjai”*) Az ön- és tudománymentő manőverek természetesen igencsak problematikus opportunizmusok árán voltak lehetségesek. Mérei Ferenc (1909–1986) például – aki egyébként Szondi Lipót köréhez is tartozott – igyekezett ugyan „átmenteni” a pszichoanalízist, de mint a Gerő Ernő által vezényelt Magyar Tudományos Tanács tagjának (is) valójában meghatározó szerepe volt a pacifikálásában (Harmat 1994:416; Huszár 1995:94–95, 98–103). A „szocialista lélekgyógyászat” egyes mesterei, köztük bizony pszichoanalitikus képzettségűek is, ráadásul még a hatalom belső köreinek tanácsadóivá is váltak (Harmat 1994:216). Közülük talán Bálint István (1912–1984) vált a leghírhedtebbé: az ÁVH orvosa volt, az „orvosi köpenyes gyilkosok közé tartozott” (Harmat 1994:401). Péter Gábor, a magyar Berija egyetlen igazi bizalmasaként és szürke eminenciásaként vele beszélt meg minden személyes és hivatali problémáját: egyszerre volt a „tudományosan megalapozott” kihallgatási technikák, a fizikai és lelki gyötrések, kínzások sugalmazója, irányítója, Péter Gábor (politikai) pszichiátriai tanácsadója és egyben gyóntatója is (Farkas 1990:343–344).

A másik ilyen híres-hírhedett – és szintén pszichoanalitikus képzettségű – politikai pszichiáter Szinetár Ernő (1902–1996) volt (lásd Szinetárnekrológ 1996). A (bolsevista) fejedelmek „tanácsadója” szerepén túl ő is tevékenyen részt vett a Rákosi-korszak nagy perei elítéltjeinek „lelki előkészítésében”, a „szocialista lélekgyógyászat” (= politikai pszichiátria) nagyobb dicsőségére (N. M. 1996. – A politikai pszichiátria hazai és nemzetközi [volt szovjet] dolgaival kapcsolatban lásd még Harmat 1990; 1992). A pszichoterápia magyarországi (újra)meggyökereztetésében Szinetár Ernő azonban kétségtelen érdemeket szerzett – az ő politikai kapcsolatai elengedhetetlenek voltak a szakma (re)organizálásához. Ebből azonban, természetesen, nem alakulhatott ki a politikai pszichológia,

hiszen korábban a szakrális politikai harcok „segédtudományaként” a kommunista diktatúra politikai pszichiátriáját, később pedig mintegy apolitikussá válva a klinikai és pszichoanalitikus pszichoterápiát művelte, ám továbbra is a hatalmi elit kegyeltjeként, az informális szakmai körökben viszont annál kisebb népszerűség övezte (Harmat 1994:216, 402; Hidas 1997:100, 105).

A diktatórikus politika által sújtott pszichológia (és pszichoterápia) nem a politikai jelenségek pszichológiai megismerését – és a megismerés segítségével optimalizálását – végezte, hanem a hatalom önkényének az eszköze volt.

A „tisztá” kísérleti általános pszichológia nagy tekintélyű (és valóban kiváló) egyetemi tanára, Kardos Lajos (1899–1985) is valószínűleg annak is köszönhette 1945 utáni karrierjét, hogy Rákosi Mátyáshoz régi, még a Galilei Körig visszanyúló mozgalmi kapcsolat fűzte. Ugyanakkor viszont más, tudományos mozgalmi kapcsolatait (például Szondi Lipóhoz [1893–1986], de ami igazán nehéz lehetett: Karl Bühlerhez [1879–1963] fűződő kapcsolatait) a cél érdekében fel kellett áldoznia (Harmat 1994:301; lásd még Hunyady 1985). A cél pedig a szakma túlélésének biztosítása volt (az önvédelem s a kellő befolyás, a karrier biztosítása mellett).

Káder-maharadzsa, rosszabb esetben káder-basák, legrosszabb esetben – és ez volt a leggyakoribb – közönséges politikai komisszárok uralták a tudományos világot is (lásd e világ bőven dokumentált működését a Gerő Ernő által vezérelt és vezényelt Magyar Tudományos Tanács 1948–49 közötti tevékenységében: Huszár 1995). A megnyomorgatott pszichológia és a megfélemlített pszichológusok önvédelmi reflexei ezért évtizedekre úgy rögzültek, hogy nagyon is „óvatossá” váltak: taktikus mimikrirel igyekeztek védeni a megmaradt szakterületüket. Például a szovjet importból származó „reflexológia” erre kiválóan alkalmas volt (ennek egyik reprezentatív tudományos dokumentuma: Kardos 1957), mondhatni, hogy a wundti hagyományok „pavlovizálásával” az absztrakt, természettudományos pszichológia „megmenekült”. A pszichológia társadalom-és/vagy szellemtudományos területe „megmentésére” pedig többek között (noha nem igazán volt mód a sok lehetőség között dúskálni) a szintén szovjet importból származó makarenkói pedagógia „felhasználása” kínált esélyt (ennek szintén reprezentatív tudományos dokumentuma: Pataki 1966). Az így megmaradt pszichológiák – mivel nagyon is a politika nyomása alatt éltek – természetesen nem voltak alkalmasak politikai pszichológiává is válni. (Örültek, hogy léteztek.) A pszichológia a politika nyomása – életveszélyesen súlyos préselő terhe – alatt fuldokolt, s csak az 1960-as évek elején vált egyáltalán lehetségessé újból egy kis lélegzétvétél. (Az 1960-as évek elején például újból megindulhatott az egyetemi pszichológus-képzés is.)

(A „*marxista pszichológia*”: a kör négyyszögesítése) Ez a lélegzétvétél persze meglehetősen ziháló és zaklatott volt. Ha például beleolvassunk az 1960-ban újraindított *Magyar Pszichológiai Szemlébe*, rög-

tön szembeötlik: a pszichológia is az „ideológiai harc” egyik színtere volt. Igaz, hogy nem ezen a (mellék)fronton dőlt el a „haladó erők” és a „reakciósök” háborúja, mindazonáltal a pszichológia szaktudományos lehetőségeit ekkoriban ez a küzdelem is nagyban meghatározta. Ezért például a szociálpszichológiát nem lehetett „szociálpszichológiának” nevezni: a „közösségi lélektan” elnevezést tartották helyénvalónak – mint ezt a *Magyar Pszichológiai Szemle* egyik szerkesztőségi közleménye közhírré is tette, a szigorú verdiktet egy olyan tanulmányhoz biggyeszítve, mely maga is „dialektikus materialista” alapon „reakciónak” minősítette a Nyugaton meghonosodott „szociálpszichológiát” (Hibsch 1960).

Az ekkoriban divó kemény ideológiai hangütések azonban – paradox módon – magát a pszichológiát akarták legalizálni az ötvenes évek durva korlátozásai után. Az újralegalizálást tehát vagy a pusztán lojalitás felmutatásával igyekeztek elérni (lásd például Gegesi Kiss 1960; Mátrai 1960; Salamon 1960), vagy ezt még elméleti, mondhatni a „dialmat”-os észjárás spekulatív igényességével is társították (lásd például Garai 1961; Márkus 1960). Később ugyan lazult ez az abroncs, például a szociálpszichológiát már szociálpszichológiának lehetett nevezni, ami azonban persze „marxista” szociálpszichológia volt, de a lényeg a szaktudományos intézményesülésen volt (lásd ennek a törekvésnek „vezérlő” dokumentumát: Pataki 1967). Sajátos fenyegetésként, másoknál interiorizált értéként természetesen hatott a Magyar Pszichológiai Társaság akkori elnökének az a kijelentése, hogy: „Nem felejthetjük el, hogy mi szocialista társadalmi viszonyok között dolgozunk...” – jelentette ki (szomorúan, beletörődve, netán lelkesen? vagy [ami a legvalószínűbb] csak a realitást tudomásul véve?) (Moussong–Kovács 1979:82). Mindazonáltal az 1970-es évektől a hazai szociálpszichológia már az „extenzív fejlődés” gondjainak, például a „belső ellenzék” megjelenésének is örvendhetett, persze továbbra is „a marxista tudományosság keretein belül mozogva” (Csepeli 1979).

S nem mellesleg azt is érdemes megjegyeznünk, hogy az 1970-es évek elejétől az egyetemi pszichológus-képzés nagyarányú reformjaként tartalmi megújulás indult el az egész hazai pszichológiai szakmában. A „külső máz” persze még sokáig változatlan maradt: ez a „marxista tudományosság” szlogenje volt.

Ez a „marxista tudományosság” sok mindenre volt alkalmas: a pusztán konformizmus önvédelmi reflexében „fedőszöveggént” működött; kiváló eszköz volt a taktikai, esetleg a cinikus mimikri szolgálatában is. Ám ugyanakkor a pszichológia, a szociológia (és más [társadalom]tudományok) paradigmaticus kérdéseinek igényes és szaktudományosan releváns problémáinak is a „kerete” lehetett – hogy a kör (a „keret”) négyyszögösítésének eme valóban éles elméjű műveltei miképpen is (nem) voltak lehetségesek, erről igen tanulságosan beszél saját tapasztalatai alapján Csepeli György (1991:96–97).

IDEOLÓGIA VERSUS SZAKTUDOMÁNYOK

Mindezen föltételektől nem függetlenül, a hazai pszichológia hosszú, emancipatórikus küzdelmet folytatott az „ideológia” ellen. Ennek egyik sajátos – és üdvös – megnyilvánulása volt, hogy már az 1970-es évektől kezdve, később pedig még egyértelműbben, nálunk a kognitív pszichológia szinte uralkodó paradigmává vált (Pléh–Lányi 1984). A kognitív pszichológiai paradigma – elsősorban az egyetemi oktatáson keresztül történő – elterjedésének nem lebecsülendő következménye az volt, hogy a gyakorlati pszichológia szerepmintái között fölerősödött a személytelen, technokratikus és a klinikai, a személyes kapcsolaton keresztül ható professzionális minta (Pléh 1987–88:413). A „sápadt” kognitív pszichológia azért tudta ezt a dezideologizáló szerepet betölteni, mert ugyanakkor azt a (valódi) látszatot is keltette, hogy a „tervező ész” számára racionális muníciót képes szálítani. Sajátos „reformpszichológia” volt.

A hazai pszichológia emancipálódása az „ideológia” nyomása alól tehát egyfelől úgy történt, hogy a pszichológus a „lélek mérnökeként” szigorúan kidolgozott, lehetőleg matematikai-statisztikai módszerekkel is „bemért” eljárásokat ajánlott jól körülírt problémák instrumentális megoldására. A technokratikus szerepminta így természetesen dezideologizálódott, ám ugyanakkor személytelessé is vált. Újbaloldali és/vagy a „marxizmus reneszánszát” zászlajukra író ideológusok (köztük persze voltak [kritikai] pszichológusok is) ezt a személytelen, technokratikus – és ami a lényeg: dezideologizált – szaktudományos pszichológiát hajlamosak voltak Nyugaton a „polgári”, Keleten a „szocialista” rendszert kiszolgáló manipulatív (ál)tudománynak titulálva elítélni.

A probléma nagy ívű összefoglalóját és hazai recepcióját, a tárgyeresés „marxista” dilemmáival, de egyértelműen a szaktudományos dezideologizálás mellett kiállva Pataki Ferenc (1976) könyvében találhatjuk. A kritikai pszichológia hazai megnyilvánulására Erős Ferenc (1981) írása az egyik legjobb példa. Többek között szintén ezt a kritikai attitűdöt képviselte Hódi Sándor (1981) könyve is. Magam pedig ezt „megértő módon” bíráltam (Lányi 1982a): a szaktudományos dezideologizálást védtem, az új- (és a régi-, de még a „reneszánszba” vitt) balos törekvésekkel pedig egyáltalán nem szimpatizáltam. Tehát a „megértésem” egyetlen szálon függött: a „rég” bal közös elutasításán. (Ez a „vita” is egyébként jól mutatta, hogy mit jelentett a politikai pszichológia művelése helyett politikai-ideológiai vitákat folytatni a pszichológiai-módszertani teóriákba szublimálva.)

A szaktudományos attitűdön belül maradó – tehát nem ideológiai fogantatású – kritikai kiegészítést a klinikai módszer adta: a klinikai módszer és általános szemlélet ugyanis a technokratikus személytelenséget igyekezett úgy feloldani, hogy az emancipatórikus és dezideologizált beállítódás értékeit is megőrizze (lásd például a teoretikus vitairatokból Buda 1981a; 1983; Paneth 1983; és az ennél

fontosabb megvalósult gyakorlatra utaló művek közül Buda 1978; 1981a; Mérei-Szakács 1974a; 1974b; Paneth 1985).

Miért fontos ez a mi számunkra? Azért, mert a politikai pszichológia mint alkalmazott szaktudomány ezen dezideologizált és emancipatórikus föltételek között képes csak megszületni.

De ekkor – az 1970-es évek közepén-végén, a 1980-as évek elején – a politikai pszichológia még nem tudott megszületni Magyarországon. Nem tudott, mert a diszciplináris feltételek közül csak az egyik – a pszichológia – állt mintegy „készen”, de a partner, a politológia ekkor még (hivatalosan) nem létezett. (A társadalmi-politikai feltételrendszerről most külön nem is érdemes beszélni: a rendszerváltásról akkoriban még a legfantáziadúsabb tudós kremlinológusok és a kevésbé tudós, ám valószínűleg szintén felkészült „fellazítók” sem képzelődtek.) Így a már akkoriban is „készen álló” pszichológusok egyike-másika a „fejéről a talpára állított” világnézet-lélektan és magyarság-lélektan művelésére adta magát.

Ez a „talp(ra állás)” kezdetben bizony csak amolyan lapos „(lúd)talp” volt: a „szocialista hazafiság” és az „internacionalizmus”, sőt – ami kevésbé tűnt elrémisztően laposnak – a „politikai-történeti tudat” címkéivel megjelölve (-bélyegezve) nem éppen a szellemtudományos és nemzetkarakterológiai magasságokba röpítő szárnyalás jellemezte. A nehézkes lebegésből csak a „nehézkességet” vette át, a „lebegést” nem – ez volt az amnézia következménye. De másfelől az ekkor elkezdődő közvélemény-kutatási módszerekkel is még inkább ismerkedő lapos „kutatási jelentések” voltak ezek (lásd erre például Angelusz 1976; Csepeli-Lányi 1981; Diósi 1975; Hunyady et. al. 1974; Hunyady-Hann-Pörzse 1975; Szabó 1977. – Jó átfogó összefoglaló: Lázár 1983). Idővel persze a „lúdtalpas” totyogások szépen koreografált tánclépésekké csinosodtak – a nyugati modern tudományosság ötvöződött a hazai társadalmi-politikai reformtörekvésekkel (lásd például Angelusz 1983; 1989; Csepeli é. n. [1985]; 1992; Szabó 1991). De ez még nem volt politikai pszichológia (talán inkább politikai szociológia), miközben az „adaptáció” erőfeszítései szinte már az „új táncrend” világát sejtették – a mi szempontunkból különösen a kognitív pszichológia paradigmáját követő vizsgáldások, próbálkozások érdemelnek (utólag is) figyelmet.

AZ ADAPTÁCIÓ KÖREI, MELYEK AZONBAN NEM VEZETTEK A POLITIKAI PSZICHOLOGIÁHOZ

A meginduló közvélemény-kutatások szerepe különösen jelentős volt a politikát vizsgáló empirikus társadalomtudományok hazai fejlődésében. Ez egyébként világszerte is így volt: a közvélemény-kutatások nemcsak a szociológiai módszerekre támaszkodnak, hanem – olykor – felhasználják a pszichológiai fogalmakat és módszereket is, s ezért a politikai pszichológia kialakulásához, megerősödéséhez is hozzájárultak (Bryder 1996:54–61). Nálunk különösen erős volt az adaptá-

ció iránti igény: a nyugati, elsősorban az angolszász pszichológia fogalmi és módszertani eredményeinek meghonosítása ezt az igényt szolgálta. Ennek egyik reprezentatív megnyilvánulása volt az attitűd pszichológiai kutatásait bemutató szöveggyűjtemény, olyan jelentős kutatók tanulmányaiból, mint Daniel Katz, Marton Deutsch, Leonard Berkowitz, Dorwin Cartwright, Martin Fishbein vagy Albert Bandura (Halász–Hunyady–Marton 1979).

Ugyanennek az adaptációs törekvésnek a jegyében Hunyady György (1979) átfogó problémátörténeti tanulmányban a kognitív szociálpszichológia területéről a társas kapcsolatok percepcióját s ezen belül az úgynevezett „kognitív egyensúly” összetevőit vizsgáló kutatásokról számolt be – a tág (vagy „szűk”?) értelemben vett kognitív szociálpszichológia adaptációja tehát a közvélemény-kutatások módszertani és fogalmi megalapozását is szolgálták. Másfelől persze önálló „irányzatként” is jelentős szerepet vívott ki magának: a kognitív szociálpszichológia az 1960-as évek közepétől-végétől elinduló adaptációja – különösen Hunyady György nagyszabású, mondhatni iskolateremtő munkásságában – már-már a politikai pszichológia felé is elágazott, amikor a hazai „közgondolkodás” történeti-nemzeti-ideológiai sztereotípiáit igyekezett feltárni (Hunyady 1968; 1976; 1981; 1982; 1989; 1990).

De ez mégsem történ(het)et meg: egyrészt a már fön­tebb elemzett külső (a társadalmi-politikai helyzetből adódó) tényezők miatt; de másfelől az immanens tudományrendszertani „skatulyák” miatt sem. A sztereotípiakutatás megmaradt a (kognitív) szociálpszichológián mint alapdiszciplínán belül. Nem „lépett ki” az alkalmazott tudományként funkcionáló politikai pszichológia felé, noha ez a kapcsolat teljesen nyilvánvaló (Hunyady 1996:27).

A mi szempontunkból, tehát a politikai pszichológia hazai előzményeit és eredményeit firtató igyekezetünk szempontjából szintén figyelemre méltó Pléh Csaba és Czigler István (1979) tanulmánya. Ez a tanulmány ugyanis a szinte tökéletes „adaptáció” példája, az olyanfajta adaptációé, amit a hetvenes évek közepén, végén – a politikatudomány hiányában – itthon a kognitív pszichológia fel tudott mutatni: a módszertani virtuozításba ágyazott tartalmi (azaz politikai [ha lett volna: politológiai]) semlegesség vagy evidenciák kimondása jellemezte. Tehát a matematikai-statisztikai és a szemantikus differenciál-skálák mérés­technikai problémáinak taglalása többek között ilyen „politológiai” evidenciákat eredményezett: a „demokrácia – népi, jó, haladó, igazságos” (Pléh–Czigler 1979:527). Am valójában nem ez a – ráadásul az összefüggésekből kiragadva idézett – „eredmény” a tanulságos, hanem a formalizálható technika, a valóban dezideologizált technokratikus módszer: az, hogy 29 politikai fogalom viselkedését vizsgálták a szemantikai térben. Ez a vizsgálódás mármost azért is tanulságos (még utólag is), mert a módszertani köntös az akkori, tehát az 1970-es évek Magyarországon érvényes empirikus politikai pszichológiai tényeket rejt magában. Pléh Csaba és Czigler István vizsgálata például feltárta, hogy a baloldali töltésű fogalmak (mun-

kásmozgalom, osztályharc, forradalom, elvtárs, kommunista, szocializmus, tüntetés) mennyire szoros tömböt alkotnak, „az egy *tüntetés* kivételével” (Pléh–Czigler 1979:517). Vagy az is figyelemre méltó politikai pszichológiai empirikus eredmény volt – akkor –, hogy kimutatták a politika, életszínvonal, ellenzék, szavazás, reakció, képviselő, diktatúra, nép és kormányfő fogalmairól, hogy mögöttük „valamilyen kulturális ambivalencia” lehet, s ezek közül a politika, reakció, képviselő, nép, kormányfő s többé-kevésbé a szavazás fogalmi mögött többnyire nem pusztán kulturális ambivalencia, de sztereotípiahiány is meghúzódik. De másról is szó volt, hiszen – és most szó szerint idézem a szerzőket, mert nem tanulság nélküli politikai pszichológiai értelmezésekbe bonyolódtak – „mit kezdenénk akkor az *életszínvonal*-lal és a *diktatúra*-val?” Kiderült – az asszociatív hierarchiákat megvizsgálva –, hogy „bár a mennyiségi mutatókban az *életszínvonal* adja a legsztereotípbabb képet, a nagyon gyakori vezető válasszal (magas) ellentétes válaszok is elég gyakran megjelennek (alacsony, kicsi, süllyedő). Sztereotíp tehát a fogalom asszociatív köre abban, hogy kizárólag a magassággal kapcsolatos minősítők jelennek meg rá, ugyanakkor ezen belül elég változatosan, bár a magas pólus dominál”. A szerzők megállapítása szerint hasonló a helyzet a *diktatúra*-val is, „ahol a vezető leíró válasz – katonai – mellett több ellentétes tartalmú, magas gyakoriságú válasz is megjelenik (kommunista, proletár, szocialista, vs. polgári, tőkés, fasiszta)” (Pléh–Czigler 1979:525).

A módszertani virtuozitás persze dicséretes, noha önmagában – a politológia nélkül – csak formai csillogás volt. De ez másfelől azt is jelzi, hogy ekkor már az adaptáció – s egyáltalán a szakma nemzetközi – mesterségbeli fogásait jól ismerték a hazai pszichológusok.

Az „adaptáció (önmagába visszatérő) körei” tehát hasznosak voltak: olyan kiindulópontot – és adatbázist – jelentenek, amelyek később váltak igazán értékké. Például Farkas András vizsgálataiban, melyekben politikai fogalmak többdimenziós skálázását végzi – 1989 óta évente –, Pléh és Czigler adatait, az általuk feltárt összefüggéseket tekinti az összehasonlítás alapjának. Így tudta kimutatni – többek között –, hogy míg Pléh és Czigler vizsgálataiban a politikai fogalmak sajátos stabilitást mutattak, azaz lényegében megfeleltek (a mérés technikai eszközéből adódó „szemantikai tér” dimenziójában) az Osgood-féle struktúra – Érték, Erő, Stabilitás – faktorhármásának, addig az 1989–90-es évek Magyarországra az Érték, Gyengeség–Instabilitás, Bonyolultság faktorhármás volt a jellemző, s ez a következő években fokozatosan az Érték, Gyengeség, Átmenet faktorhármásává alakult (Farkas 1992–1993; 1996).

Az „adaptáció (kognitív pszichológiába szorult) köre” azonban – látható módon – még mindig (önmagában) forog: az idézett vizsgálatokban a politikai fogalmak csak a „szemantikai térben” viselkednek, továbbra is mintegy érintetlenül a politológiától – azaz politikai-politológiai evidenciákat tárnak fel, azt viszont igencsak cizellált módon.

Az „adaptációs kör” politológiaiailag is kreatív megszakítása kétségtelenül inkább a szociológiában alkalmazott (s nem annyira a kognitív pszichológiára szűkített) pszichológiai kérdőívek felhasználásával történt. Erre kitűnő példa a Rokeach-féle Dogmatizmus-skála adaptációja (Barcy 1980), vagy szintén a Rokeach-féle Érték-teszt felhasználása különböző, politológiaiailag is releváns összehasonlító szociológiai vizsgálatokban (Hankiss-Füstös-Manchin-Szakolczai 1982; 1983; Füstös-Szakolczai 1994). Ezek az értékszociológiai vizsgálatok persze szintén más diszciplináris „skatulyában” vannak: nem váltak politikai pszichológiává.

A „REND” BOMLÁSA

A technikai adaptáció mint dezideologizáló módszertani tevékenység mellett ugyanakkor az emancipatórikus kritikai pszichológia eszmétörténeti elemzéseivel nem egyszerűen a vulgarizált pavlovianus reflexológiát vagy a makarenkói pedagógia mögé bújt „közösségi lélektant”, hanem például a (tudományosan egyébként színvonalas) Vigotszkij-féle pszichológia rejtett – és hamis – „freedomarxizmusát” leplezte le (Erős 1986:102-110).

A pszichológia nemzetközi és hazai eszmétörténeti – metodológiai, tudományelméleti és persze ideológiakritikai – önreflexivitása ekkoriban egyébként is elmélyült: cikkek, tanulmányok, könyvek sora foglalkozott a pszichológia ilyen-olyan „válságával”, leginkább a kísérleti – vagy általában a természettudományos, a kvantifikálható – módszerek egyedül üdvözítő voltát kérdőjelezve meg, vagy csak mérlegelve eredményességét, utat és lehetőséget nyitva olyan új paradigmáknak, mint az „interszubjektív-hermeneutikus elemzés”, a „szociálpszichológia metaelméleti és történeti analízise”, az „etnometodológia”, az „etogenikus program”; az „élettörténeti módszer”, a „történelmi szociálpszichológia” stb. (Berkowitz 1983; Erős 1978 és 1979; Erős-Vajda 1981; Garai 1981; Gergen 1973; 1978; 1981; Gergen-Gergen, 1984; Israel-Tajfel 1972; Lányi 1984; 1985; Pataki 1982a; Váriné 1982; Westland 1978).

Ez a sajátos tudományos szellemi erjedés – a korábbi monolitikus tudományos (és politikai) „rend” bomlása – a mi szempontunkból, azaz a politikai pszichológia hazai fejleményeinek feltárása szempontjából, különösen azért figyelemre méltó, mert a módszertani-tudományelméleti-ideológiakritikai önreflexió eredményeként a társadalmi-politikai szféra is tematizálódott a pszichológia szakmai, módszertani fogalmaiban; de ekkor már nem pusztán az „ideológia” nyomása alatt, hanem éppen e „nyomás” fokozatos oldódásának a jegyében. Így – és ezért – vált az identitás témája az 1970-es évektől szinte „uralkodó eszmévé”: lehetővé tette (az éppen aktuális politikai-társadalmi feszültségektől sem mentesen) a történeti-nemzeti és politikai kérdések pszichológiai artikulálását. De mivel a pszichoanalitikus eredetű (és persze idővel sokféle más irányba is elágazó) identi-

tás fogalmának inkább idiografikus és élettörténeti kontextusa van – ellentétben a szigorúan csak kognitív beágyazottságú és nomotetikussztereotípiával –, nem annyira a „közgondolkodás” (Hunyady 1996), hanem inkább a társadalmi identitás témája köré szerveződő társadalomlélektani kutatások terén – elsősorban Pataki Ferenc szintén iskolateremtő munkásságában – mutatkozott meg a legmarkánsabban (Pataki, 1982b; 1987; 1988:203–247. – Lásd még: Pataki 1995–1996). Hasonlóképpen említésre méltó, hogy az identitás fogalmának már-már alkalmazott politikai pszichológiai „kiterjesztése” is megtörtént: például a nagy történeti politikai személyek (Martinovics Ignác, Bethlen Gábor) élettörténeti-pszichológiai rekonstrukciója (Hankiss Á. [1978], 1987; [1983] 1987) – általában a pszichohistóriai és történelmi szociálpszichológiai elemzések hazai alkalmazásának gondolata (Lányi 1988) –, egyáltalán a (traumatikus) „múlt”, a „nem autentikus lét”, a „rejtőzködő identitás”, a nosztalgia, a kollektív életérzés stb. sokféle, a politika szférájában is kicsapódó árnyalatainak diagnosztizálása ezt a törekvést jelezte (Hankiss Á. [1980], 1987; [1981] 1987).

A probléma azonban mégis az volt – most csak a diszciplináris feltételekre szűkítve a megállapítást –, hogy a hazai politológia ekkor még a „tudományos szocializmus” burkában volt elzárva, miközben szinte az adott kvázi-politológiai fogalmi hálót, amely például a „társadalmi tudat” köré szerveződött, az empirikus szociológiai, pszichológiai, néprajzi, nyelvészeti stb. kutatások szinte már szétfeszítették (lásd erre az egyik legimponálóbb példát: Frank–Hoppál 1980). Az esszéisztikusan oldott, diszciplinárisan is sokfelé nyitott (leginkább persze a szociológiai kereteket elfogadó), éppen ezért (is) népszerű, de nagyszabású és nagy hatású Hankiss-féle szociológiai-társadalomlélektani elemzések (Hankiss 1983, 1986, 1989) hasonlóképpen hozzájárultak a hazai politikai viszonyok már-már politológiai(nak is tekinthető) „diagnosztizálásához” – de ebből sem lett politikai pszichológia.

A POLITOLÓGIA ÉS A PSZICHOLÓGIA HAZAI ASZINKRONITÁSA

Mindezen összefüggések jelzése után és a probléma további árnyalása miatt talán nem árt emlékeztetni az 1980-as évek elejére, amikor a politológia mint önálló szaktudomány legalitása is még bizonytalan volt nálunk, mert „a politológia még csak az elfogadtatásért folytatott küzdelem sűrűjében” vívta mindennapos harcát „a tudományos skatulyák, az irányítási funkcionális bürokratizmus és konzervativizmus intézményi és személyi megtestesítőivel” (Boros 1983:74). Ezt a „legalizálást” végezte el, többek között, a Bihari Mihály (1982) által szerkesztett *Politika és politikatudomány* és a Polgár Tibor (1982) szerkesztette – a Bihari-kötetnél „vonalasabb” – *Politikatudományi tanulmányok*. Ezek a szaktudományos próbálkozások ugyanakkor még igényelték – mondjuk így – a „metafizika” (= a marxista politikai

filozófia) támogató szómágiáját: ilyen volt például Ágh Attila (1984) *A politika világa* című munkája. A magas (ám száraz és visszeres) filozófiai gólyalábakon egyensúlyozó (marxista) politikai „metafizika” mellett helyet kaphatott az „emberi” jelenségekre figyelő politikatudományi – vagy inkább a politikáról töprengve elmélkedő – orientáció is: ezt az irányt Gombár Csaba (1984, 1986, 1989) írásai reprezentálták.

Megindult természetesen az iskolás – tehát inkább az oktatást szolgáló – tájékozdási-tanulási folyamat is: a politológia tudománytörténeti áramlatainak áttekintését adta Paczolay Péter és Szabó Máté (1984) *A politikaelmélet rövid története* című könyve, Bayer József és Hardi Péter (1985) *Pluralizmus* című munkája pedig bőséges szemelvényekkel a politikai pluralizmus-vitákról adott áttekintést.

Azt is érdemes észrevennünk – és utólag is rögzítenünk –, hogy ekkor, tehát a politológia hazai megjelenése és intézményesülése folyamatában a szociológia volt az a modern empirikus társadalomtudomány, amely fogalmi és módszertani apparátusával kapcsolódni tudott a politológiához: azaz a politikai szociológia a színre tudott lépni. Ennek, mondhatni, reprezentatív megmutatkozása Kulcsár Kálmán (1987) *Politikai és jogszociológia* című munkája. De mivel ez a politológia az állam- és jogtudományokból „ereszkedett alá” a szociológiához, viszont ennél tovább nem „süllyedt” (a pszichológiához), ez a fajta szociologizáló politológia nem igazán volt képes ráatalálni (noha, el kell ismerni, voltak ilyen kísérletei) az egyébként „készen álló” pszichológiára. Helyette a „fejéről a (lúd)talpára” állított (szocialista) nemzetnevelést üzte „politikai szocializáció” címen (Boros-Kéri 1984; Gázsó 1987; Kéri 1984, 1988; Stumpf 1985; Szabó-Csepeli 1984a; 1984b; Tamás 1981).

Az a látszat alakult tehát ki, hogy már volt politológia, sőt a politikai szociológia mintegy „virulni” kezdett, s hozzá képest a (politikai) pszichológia lemaradt – miközben, láttuk, valójában „készen állt”. Azt is mondhatjuk, hogy sajátos aszinkronitás volt ekkor a politológia és a pszichológia között: hiába történt meg újból, Dékány István (1932) után mintegy másodsor, a „politikai pszichológia” néven nevezése (Lányi 1982a) – ettől még a politikai pszichológia nem kelt életre. A bibliai világteremtő akaratot profanizálva azt is mondhatnám, hogy a nominalista „világteremtő” szándék („Legyen világosság: és lőn világosság.” [1 Mózes 1:3]) nem mindig fejeződik be: mert (akkor még) nem „lőn világosság”.

POLITIKAI PSZICHOLÓGIA HELYETT KÖZÉLETI PSZICHOLÓGIA ÉS PROPAGANDA-MÓDSZERTAN

Talán jellemző adalék, hogy a Lénárd Ferenc szerkesztette, 1984-ben már negyedik bővített kiadásban megjelent *Alkalmazott pszichológia* című kötetben hiába keressük a „politikai pszichológiát”. Ennek azonban nagyon is megalapozott oka volt, mert volt helyette (ter-

mészetesen nem a Lénárd-féle kötetben) „közéleti pszichológia” és „propaganda-módszertan” (Zrinszky 1985; 1986).

Ez a kvázi „politikai pszichológia” igyekezett ugyan szakmailag igényes lenni, de az eufemisztikus öndefiníció oka az elfogadott vagy csak tiszteletben tartott ideológiai korlátokból adódott: abból, hogy – szólt az ebből a helyzetből akkor szokványos panasz – „Sokan vonakodnak a politikai pszichológia viszonylag önálló tudományágazatként való elismerésétől. Ebben szerepet játszik a marxizmus–leninizmus leegyszerűsítése is. Ez a felfogás figyelmen kívül hagyja vagy alábecsüli az emberi személyiség belső, pszichikus sajátosságainak jelentőségét a társadalmi, politikai eseményekben, folyamatokban” (Zrinszky 1987).

Valójában persze nem „leegyszerűsítésről” vagy „figyelmen kívül hagyásról”, hanem a lényegről volt szó, s ezért helyesen tette a Lénárd-féle válogatás, hogy ezt a fajta eufemizmust nem vállalta (magam persze nem tudom, hogy ez tudatos szerkesztői magatartás volt-e). Ugyanakkor nem kétséges, hogy az adott keretek között is lehetett vagy a pártállami imamalmok liturgikus szövegeibe beledarálni a pszichológiát, s ebből valami emészthetetlen szömassza keveredett (lásd erre elrémisztő példaként Szurnyicsenko–Grigorjev–Levükin 1981), vagy lehetett a valódi politikai pszichológiát szakmailag igényesen is „adaptálni” (lásd erre példaként Wiatr 1980:254–290) – de persze ez így is, úgy is csak kényszerzubbony volt, csak az egyik durva szövésű, a másik finomabb (nyugati importból származó) szálakat is felhasználó.

A politológia és a pszichológia interdiszciplináris aszinkronitása valójában tehát nem immanens, hanem külső tényezők – az adott politikai rendszer ideológiai-politikai kondíciói – miatt jött létre. Ezért a rendszervált(oz)ás az a valóságos – nem pusztán a nominalista szómágián nyugvó – erő, amely a politikai pszichológiát a néven nevezésén túl Magyarországon is életre hívhatja.

HIVATKOZÁSOK

- Angelusz Róbert 1976. A lakosság ismeretei a történelemről.
Rádió és Televízió Szemle, 1.
- 1983. *A kommunikáló társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó
- 1989. *Félig-meddig. Reformgondolkodás és reformellenesség*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Ágh Attila 1984. *A politika világa*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Barczy Magdolna 1980. *A gondolkodás zártsága és nyitottsága*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Bayer József–Hardi Péter 1985. *Pluralizmus*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Berkowitz, L. (ed.) 1983. *Advances in Experimental Social Psychology*. New York: Academic Press

- Bihari Mihály (szerk.) 1982. *Politika és politikatudomány*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Boros László 1983. A politológia és a szociológia viszonya. *Társadalomkutatás*, 4.
- Boros László-Kéri László 1984. Az ifjúságpolitika szocializációja.
In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Bryder, T. 1996. Politikai pszichológia Nyugat-Európában. In: Lányi Gusztáv (szerk.) 1996, 33-68.
- Buda Béla 1978. *Az empátia - a beleélés lélektana*. Budapest: Gondolat Kiadó
- 1981a. Recenzió Pataki Ferenc: *Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában* c. könyvéről. *Pszichológia*, 2, 281-284.
- (szerk.) 1981b. *Pszichoterápia*. Budapest: Gondolat Kiadó
- 1983. A kísérlet „szimbolikája”. *Pszichológia*, 2, 307-311
- Csepeli György 1979. A társadalom-lélektan lelkiismeret-furdalása és lelkiismerete. *Világosság*, 2, 94-99 (Megjelent még in: Csepeli 1987: 9-25.)
- é. n. (1985) *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Múzsák Közművelődési Kiadó
- 1987. *Csoporttudat - Nemzettudat*. Budapest: Magvető Kiadó
- 1991. Interjú Csepeli Györggyel. *Replika*, 2-3; 92-105. (Az interjút Péli Gábor készítette.)
- 1992. *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég Kiadó
- Csepeli György-Lányi Gusztáv 1981. Önmeghatározás és magyarság. *Világosság*, 1, 18-24. (Megjelent még in: Csepeli György 1987: 247-267.)
- Diósi Pál 1975. Az iparban dolgozó városi fiatalok politikai ismeretei és tájékozódásuk. *ILV Közlemények*, 2.
- Erdős Ferenc 1978 és 1979. *Pszichológia és ideológiakritika*. *Világosság*, 12, 782-787. és 1, 33-38.
- 1981. A szociálpszichológia válsága: krízis kritika nélkül. *Pszichológia*, 2, 291-301
- 1986. *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Erdős Ferenc-Vajda Zsuzsa 1981. *Pszichológia és társadalmi tervezés*. *Kritika*, 9, 16-17.
- Farkas András 1992-1993. A politikai fogalmak vonatkoztatási pont váltásai a politikai rendszerváltás során. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1-2, 107-132.
- Farkas András 1996. *Politikai fogalmak faktorszerkezetének idősoros elemzése*. A Magyar Pszichológiai Társaság XII. Országos Tudományos Nagygyűlése. 1996. május 22-25. Előadáskivonatok, 190.
- Farkas Vladimir 1990. *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest: Interart Stúdió
- Frank Tibor-Hoppál Mihály (szerk.) 1980. *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. I.-II. köt., Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Füstös László-Szakolczai Árpád 1994. *Értékek változásai Magyarországon, 1978-1993*. *Szociológiai Szemle*, 1, 57-90.
- Garai László 1961. A tudat és a tudattalan dialektikus materialista fogalmához. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2, 208-217.
- Garai László 1981. *Patthelyzetben - Jegyzetek a magyar pszichológia helyzetéről*. *Kritika*, 3, 19-20.
- Gazsó Ferenc (szerk.) 1987. *Társadalmi folyamatok az ifjúság körében*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet
- Gegesi Kiss Pál 1960. Bevezető. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1, 108.
- Gergen, K. J. 1973. Social Psychology as History. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, 309-320.

- 1978. Experimentation in Social Psychology: A Rappraisal. *European Journal of Social Psychology*, 4, 507–527.
- Social Psychology and the Phoenix of Unreality. In: S. Koch (ed.) *Draft for Psychology: A Century of Developing Science*. McGraw Hill, New York
- Gergen, K. J.–M. M. Gergen (eds.) 1984. *Historical Social Psychology*. New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates
- Gombár Csaba 1984. *Egy állampolgár gondolatai*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1986. *A politika parttalan világa*. Kozmosz Könyvek
- 1989. *Vigyázó szemétek merre is vessétek? Amerikai levelek*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Hadas Miklós 1995. Beszélgetés Dr. Székács Istvánnal. *Replika*, 19–20, 11–41.
- Halász László–Hunyady György–Marton L. Magda (szerk.) 1979. *Az attitűd pszichológiai kutatásainak kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hankiss Ágnes (1978), 1987. *Martinovics Ignác*. In: Hankiss Á.: 1987: 253–285.
- (1980), 1987. A nem autentikus lét. In: Hankiss Á.: 1987: 241–252.
- (1981), 1987. Karády Karalin – 1979/80. In: Hankiss Á.: 1987: 286–316.
- (1983), 1987. Bethlen Gábor. In: Hankiss Á.: 1987: 327–365.
- 1987. *Köriéltánc*. Budapest
- Hankiss Elemér 1983. *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó
- 1986. *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető Kiadó
- 1989. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Hankiss Elemér–Füstös László–Manchin Róbert–Szokolczai Árpád 1982. *Continuity and Break: the Analysis of the Value System of Hungarian Society 1930–1978*. MTA Szociológiai Intézet
- 1983. *Kényszerpályán? (On a Forced Track? An Analysis of the Value System of Hungarian Society. 1930–1978.)* MTA Szociológiai Intézet
- Harmat Pál 1994. *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bethlen Gábor Könyvkiadó
- Hibsch, H. 1960. Közösségi lélektan és a közösségi lélektani kutatás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 4, 385–394.
- Hidas György 1997. Önéletrajz. *Pszichológia*, 1, 90–111.
- Hódi Sándor 1981. *Pszichológia és ideológia*. Újvidék: Fórum Könyvkiadó
- Hunyady György 1968. *Tanulók történelmi alapfogalmainak vizsgálata*. Budapest: Tankönyvkiadó
- 1976. A XX. század különböző időszakainak értékelése a közgondolkodásban. In: Vass H. (szerk.) *Történelem és tömegkommunikáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1979. *Az értékelés konzisztenciája a társas kapcsolatok percepciójában: az ún. kognitív egyensúly kutatásáról*. Pszichológiai Tanulmányok. XV. köt. Budapest: Akadémiai kiadó, 311–346.
- 1981. Kognitív komplexitás személyek és ideológikus tárgykörök megítélésében. *Pszichológia*, 1, 105–130.
- 1982. Történelmi ismeretek és attitűdök a közgondolkodásban és az oktatásban. In: Vass H. (szerk.) *Történelem és közgondolkodás*. Budapest: Kossuth Kiadó
- 1985. Kardos Lajos (1989–1985). *Magyar Pszichológiai Szemle*, 42, 373–375.
- 1989. Komplex történeti-nemzeti-társadalmi kategóriák jellemzéséről. In: Váriné Szilágyi I., Niedermüller P. (szerk.): *Identitás kettős tükörben*. Budapest: TIT
- 1990. From the National Character to the Mechanism of Stereotyping. The Withdrawal of Social Psychology in the History of Sciences. In: Nyíri J. C. (ed.) *Perspectives on Ideas and Reality*. Budapest: FPIK
- 1996. *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó

- Hunyady Gy.–Hann E.–Lázár G.–Pörzse K. 1974. *Nézetek a hazafiságról, magyarságról és az internacionalizmusról*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Hunyady Gy.–Hann E.–Pörzse K. 1975. *Nézetek a szocialista hazafiság időszzerű kérdéseiről*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Huszár Tibor 1995. *A hatalom rejtett dimenziói*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Israel, I.–H. Tajfel (eds.) 1972. *The context of social psychology. A critical assesment*. New York, London: Academic Press
- Kardos Lajos 1957. *A lélektan alapproblémái és a pavlovi kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kéri László 1984. Politikai szocializációs folyamatok az ifjúság körében. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4:
- (szerk.) 1988. *Hazai politikai szocializációs folyamatok*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet
- Kulcsár Kálmán 1987. *Politikai és jogszociológia*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Lányi Gusztáv 1982a A politikai vezetők pszichológiai vizsgálata. Tájékoztató a politikai pszichológiáról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2, 196–209.
- 1982b, A pszichológia „identitás-zavara”. Hódi Sándor: Pszichológia és ideológia c. könyvéről. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 5, 540–544.
  - 1984. Probléma- vagy tudományközpontú „kísérletezés”? *Pszichológia*, 2, 269–297.
  - 1985. Élettörténet és történelmi szociálpszichológia. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1, 60–70.
  - 1988. Mi a történelmi szociálpszichológia? *Pszichológia*, 1, 123–137.
  - (szerk.) 1996. *Politikai pszichológia. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Balassi Kiadó, ELTE Szociológiai Intézet
- Lázár Guy 1983. A magyar lakosság politikai-történelmi tudata – a közvélemény-kutatások tükrében 1969–1980. *Tanulmányok, beszámolók, jelentések*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, XV, 5, 65–90.
- Lénárd Ferenc (szerk.) 1984. *Alkalmazott pszichológia*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Márkus György 1960. A materialista pszichológia világnézeti-módszertani problémái. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2, 195–201.
- Mátrai László 1960. A filozófiai-pszichológiai albizottság feladatai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 3, 269–271.
- Mérei Ferenc–Szakács Ferenc 1974a. *A klinikai pszichológia gyakorlata*. Budapest: Medicina Könyvkiadó
- 1974b, *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek*. Budapest: Medicina Könyvkiadó
- Moussong-Kovács Erzsébet 1979. Beszélgetés Moussong-Kovács Erzsébettel, a [Magyar Pszichológiai] Társaság elnökével. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1.
- N. M. 1996. A színe visszája. Kiegészítés egy nekrológhoz. *Új Magyarország*, április 4, 4. (Szinetár-nekrológ 1996. Szinetár Ernő halálhíre és rövid életrajza az MTI-közlemény alapján. *Új Magyarország*, április 3, 16.) (Egy sajtóhiba kiigazítása ürügyén újabb részletek, illetve Szinetár Ernő tevékenységének értékelése „Az ÁVH ördöge?” címmel: *Új Magyarország*, 1996. április 5, 4.)
- Paczolay Péter–Szabó Máté 1984. *A politikaelmélet rövid története*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Paneth Gábor 1983. Hozzászólás. *Pszichológia*, 2, 314–315.
- 1985 *A labirintus járataiban*. *Pszichiátria, kultúra, klinikum*. Budapest: Magvető Kiadó
- Pataki Ferenc 1966. *Makarenko élete és pedagógiája*. Budapest: Tankönyvkiadó (Második, átdolgozott kiadás: 1988.)

- 1967. A marxista szociálpszichológia tájékoztatói irányai. *Társadalmi Szemle*, 3.
— (Megjelent még in: Pataki F.: *Társadalomlélektan és társadalmi valóság*.
Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1977: 7–39.)
- 1976. *Utak és választatok a mai szociálpszichológiában*.
Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1982a. Vannak-e paradigmák a jelenkori szociálpszichológiában?
Pszichológia, 4, 569–580.
- 1982b. *Az én és a társadalmi azonosság tudat*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1987. *Identitás, személyiség, azonosságtudat*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1988. *Közösségi társadalom – eszmény és valóság*.
Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1995–1996. Élettörténet és identitás. *Pszichológia*, 4, 405–434. és 1, 3–47.
- Pléh Csaba 1987–88. Megjegyzések a pszichológia helyzetéről.
Magyar Pszichológiai Szemle, 5, 407–419.
- Pléh Csaba–Czigler István 1979. *Kísérlet politikai kifejezések megítélésére
alkalmas szemantikus differenciáliskálák kialakítására és alkalmazására*.
Pszichológiai Tanulmányok. XV. köt., Budapest: Akadémiai Kiadó, 479–533.
- Pléh Csaba–Lányi Gusztáv, 1984. A „kognitív forradalom” és a magyar
pszichológia. *Valóság*, 7, 13–28.
- Polgár Tibor (szerk.) 1982. *Politikatudományi tanulmányok*.
Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Salamon Jenő 1960. A pszichológiai kutatások mai problémái az OSZSZSZK
Pszichológiai Társaságának I. Kongresszusán.
Magyar Pszichológiai Szemle, 1, 63–72.
- Stumpf István 1985. Az úttörőszervezet szerepe a politikai szocializáció
folyamatában I–II. *Úttörővezető*, 11–12. sz.
- Szabó Ildikó 1977. *Ismeretek a Hazafias Népfontról*.
A KISZ KB Kutatási Tájékoztatója
- 1991. *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*.
Tekintet Könyvek
- Szabó Ildikó–Csepeli György 1984a. *Nemzet és politika a 10–14 éves gyermekek
gondolkodásában. Tanulmányok, beszámolók, jelentések*. Tömegkommunikációs
Kutatóközpont, 4.
- 1984b. Politikai érzelmek iskolája. *Jel-Kép*, 2.
- Szurnyicsenko, Sz. I.–V. K. Grigorjev–I. T. Levükín (szerk.) 1981.
A pszichológia és a pedagógia alapjai a pártmunkában.
MSZMP Politikai Főiskola, Pedagógiai Tanszék
- Tamás Pál 1981. *A KISZ eszmei-politikai nevelőmunkája*.
MSZMP Politikai Főiskola. Kutatási jelentés.
- Váriné Szilágyi Ibolya 1982. A szociálpszichológia megújulásának etogenikus
programja. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1, 65–81.
- Weastland, G. 1978. *Current Crises of Psychology*. London: Heinemann
- Wiatr, J. J., 1980. *A politikai viszonyok szociológiája*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Zrinszky László 1985. *Íratlan szabályok. Fejezetek a közéleti tevékenység
pszichológiájából*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1986. *A politika tanítása – tanulása*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1987. *Hogyan tovább? A propaganda-módszertan választójairól*.
Propagandista, 9, 54.